

Konsten att skapa ett hål och sedan fylla det

BOKRECENSION • BOOK REVIEW

DOI: <https://doi.org/10.30752/nj.161950>

Andreas Gedin, *Lycklig den som kan glömma. Ett liv i 1900-talets Europa* Lund: Historiska Media, 2023. 420 sidor.

Lycklig den som kan glömma är Andreas Gedins personliga och originella berättelse om farfadern, Georg Israel (1891–1973). Titeln är hämtad från en polka, 'Glücklich ist, wer vergift!'. Musikstycket ingår i Johan Strauss den yngres operett *Fladdermusen*, som farfadern ofta gnolade på och som för sonsonen illustrerar hans förhållningssätt till det förflutna; det gällde att tiga om det som varit för att därmed glömma och kunna gå vidare.

Boken är inte någon biografi i gängse mening och inte heller något försök att skildra en tid via ett levnadsöde – den är bådaddera men också något därutöver och skiljer sig dessutom formmässigt från en gängse biografisk framställning; den är ett spännande och lyckat försök att skriva fram farfadern, att komma runt hans tigande om erfarenheterna i första världskriget, av nazismen och om släktingars och vänners öde under Förintelsen, genom att skildra de miljöer och sammanhang i vilka han förekom och de personer som rörde sig i dessa och därigenom få honom att framträda. Metoden är inspirerad av litteraturteoretikern Michael Riffatarras *doughnut theory*,

'ringmunksteori'; på samma sätt som hålet i munken blir synligt först sedan den formats, framträder konturen av farfadern när personerna i hans omgivning och de miljöer och den tid i vilka han levde gestaltas. Eller som Gedin formulerar det: 'Jag låter teorin omfatta förlusten och saknaden efter min farfar och begäret efter att få veta mer om honom och målar en bild av hans frånvarande liv genom att beskriva det som omgav honom. Jag har försökt att rita hans kontur'.

Det är skickligt gjort och gripande. Resultatet är en myllrande judisk-tysk-svensk historieskrivning om 1900-talet, där författaren utan att tappa tråden tillåter sig utvecklingar och utsvävningar i såväl tid som rum; dessa är ibland miniessäer om arkitektur, konst, politik och mycket annat, ibland kortbiografier över en uppsjö kända och okända personer. Läsaren får möta vänner, vänners vänner, bröllopsvittnen och släktingar till farfadern – i vissa fall följer Gedin även deras barn eller någon intressant granne till Georg över halva jordklotet – liksom tidens berömdheter inom vetenskap, kultur, psykoanalys och politik. Som läsare får man också följa forskningsprocessen, letandet efter personer och arkivmaterial, och ta del av författarens reflektioner över hur de personer han skildrar kan tänkas ha upplevt och förstått

det som skedde. Det är en balansakt på slaklina men författaren behåller fotfästet; funderingarna blir aldrig beskäftiga utan bidrar till att göra enskilda öden både begripliga och allmänmänskliga. Samtidigt ges alltså också en bild av den tigande, gnolande och vitsande huvudpersonen, Georg Israel, och hans liv.

Han föddes 1891 i dåvarande Ostpreussen i en familj som levde ett traditionellt judiskt liv. Via Polen hamnade familjen så småningom i Berlin. Fadern drev pälsubutik. Sonen fostrades i Berlins rika judiska föreningsliv, ägnade sig åt idrott och scouting och engagerade sig i den judiska nationella rörelsen, han blev ivrig sionist och så småningom socialist. Skildringen av den tysk-judiska intellektuella miljön, det starka engagemanget och de hetsiga debatterna, erinrar om Gershom Scholems memoar *Från Berlin till Jerusalem*.

Likt andra unga tyska män i sin generation deltog Georg Israel i första världskriget. Han stred på östfronten, sårades men överlevde. Enligt egen utsägo räddades han av sitt bokintresse; han satt i skyttegraven och läste. Hans kamrat, som stod upp och besköt fienden, fick skallen bortskjuten. Den sens-moral barnbarnet bibringades genom denna anekdot var lakonisk: Man ska läsa böcker. Krigsinsatsen fick en bisarr epilög långt senare: Georg Israel tilldelades tillsammans med drygt sex miljoner andra veteraner år 1935 *Ehrenkreutz des Weltkrieges*, instiftad året innan av den äldre presidenten Paul von Hindenburg, som länge hållit Adolf Hitler utanför makten men som den 30 januari 1933 utsåg denne till rikskansler.

Första världskriget utlöste starka nationella känslor och som alltid skärpte nationalismen gränsdragningen mellan den egna nationen och andra, mellan det egna folket och de både evigt och plötsligt främmande, judarna. Georg Israel, då kontorist i tjugoårsåldern, noterade och kommenterade utvecklingen: 'På min firma var alla plötsligt nationalistiser och alla utlänningar (särskilt judar) ifrågasattes'. Själ

fick han sparken just för att han var jude. Dessa pregnanta minnesbilder erinrar om en annan ung tysk mans iakttagelser av liknande skeenden tjugo år senare, Sebastian Haffner (Raimund Pretzel) och hans *Geschichte eines Deutschen (En tysk mans historia)*.

Mellankrigstiden var samtidigt för Georg Israel en period av arbete och karriär – han handlade med metaller och blev chef för metallföretaget Deutsche Kupfer AG i Berlin –, men också av umgänge, mycket aktivt deltagande i Berlins vitala och turbulenta kulturliv, politisk aktivitet – han övergav sionismen men inte socialismen och var sannolikt under en period medlem av *Kommunistische Partei Deutschlands*, KPD – och familjebildning. Han träffade Lena Gedin (Leja Goniondsky), en framgångsrik affärskvinna i bokbranschen med polsk-judisk bakgrund, när han mellanlandade i Stockholm 1925 efter en semesterresa till Norge. De fann varandra inte minst i ett gemensamt litteraturintresse. Efter en intensiv brevväxling under två år gifte sig paret. Det var, visar det sig, Georg Israels andra äktenskap. Det första ingicks 1921 med en läkarstudent, Olga Levi, nio år yngre än maken. Detta äktenskap var en av de många saker Georg Israel inte pratade om. Brevväxlingen med den andra hustrun, Lena, gavs ut år 2001 av sonen Pelle, Per I. Gedin, förläggare och författare och far till Andreas. Den har titeln *Lena och Georg* och är ett fantastiskt tidsdokument.

I ett av breven försökte Georg klagöra sitt förhållningssätt till 'det judiska'.

Ni skriver om det judiska. För mig är detta mycket egendomligt. Jag var ortodox i barndomen och var sedan under mer än tio år en ivrig sionist; nu tillhör det judiska det förflutna. [...] Det judiska är som ett gammalt trångt hus, där de som fortfarande är kvar i det har blivit efter, de står inte längre mitt i sin samtid. [...] Men jag är jude till mitt sätt att tänka och till min psykologi

och jag skulle angripa mig själv om jag angrep judendomen. (s. 125)

De nygifta levde ett borgerligt liv i det radikala Berlin, bland psykoanalysens pionjärer, vänsteraktivister, författare och konstnärer och i likhet med många andra tyska judar drabbades de sent av insikten att den värld de kände var förlorad. Författaren konstaterar att Georg Israel även efter det att Nürnberglagarna införts 1935 'ändå [verkar] ha övertygat sig själv om att han befann sig i om inte den bästa av världar så i en mycket bra tillvaro och att den skulle fortsätta obruten'. Först 1937, sedan hustrun Lena på U-Bahn stött på förläggaren Gustav Kiepenheuer och denne sagt 'Ge er iväg, det är farligt!' började de planera sin flykt. Samma år sökte Georg Israel arbets- och uppehållstillstånd i Sverige för hela familjen och i april 1938 tog sig familjen, som då också omfattade två söner, Hasse och Pelle, 11 respektive 10 år gamla, med nattåget till Sverige.

Georg etablerade sig snabbt. Kort efter ankomsten startade han med Lenas stöd och ett startkapital han med hjälp av en god vän smugglat till Sverige via Schweiz ett nytt företag i metallbranschen. Det fick namnet Metallurgi AB Norden, ett namn som inte antydde någon judisk anknytning. Lena skapade sig en ställning som litterär agent. Verksamheten gick ut på att förmedla anglosaxisk litteratur till Sverige och tog snart rejäl fart; Georg var direkt involverad i arbetet. Efter bara fyra månader i Sverige, i augusti 1938, flyttade familjen till en stor våning på Östermalm i Stockholm med adress Linégatan 38. De arbetade mycket hårt och skapade sig en borgerlig tillvaro liknande den i Berlin med sekreterare och hembiträde. Sönerna sattes i privatskola, den liberala Whitlockska samskolan. Parets hem blev under kriget en träffpunkt för flyktingar och motståndsmän,

för exilförfattare liksom svenska skriftställare som Vilhelm Moberg, Artur Lundkvist, Stig Dagerman och Jan Fridegård och i någon mening därmed en fortsättning på det rika kulturella liv de levte i Berlin. Efter kriget, när flyktingarna återvände till sina hemländer och Stockholm på nytt blev provinsial och perifer, klingande den omfattande sociala verksamheten av men yrkes- och familjelivet fortsatte. Det gick bra för familjen Israel, för Georg, Lena och deras båda söner.

Det gjorde det inte för många av deras vänner och släktingar i Tyskland. Visserligen lyckades Lena kort tid efter ankomsten till Sverige ordna inresetillstånd även för Georgs föräldrar, Julius och Minna Israel, som bosatte sig på Gärdet, där kontakten främst sköttes av sönerna. Försöken att rädda Georgs syskon misslyckades däremot. Två syskon, Curt och Alma, hade dött i späda ålder och lillasyster Regina dog, möjligen av tuberkulos, år 1934. Hennes make, Arkitekten Arthur Korn, lyckades dock ta sig till London och dit kom också något senare parets barn, Eva och Susi, som sedan gjorde *aliyah* 1945. Georgs storsyster Sophie, som sannolikt deporterats till Theresienstadt och därifrån vidare, dog 1943. Lillasyster Erna, som efter flera avslag fått inresetillstånd till Sverige kunde inte utnyttja det eftersom Nazityskland då, i oktober 1941 sedan Förintelsen inletts, stängt gränserna för judisk utvandring. Även hon mördades av nazisterna.

Georg Israel fick 47 år tillsammans med sin Lena och ett rikt och framgångsrikt liv i Sverige, sina traumatiska erfarenheter till trots. Hans och hans hustrus brev är nu allmänt tillgängliga tack vare sonen och tack vare sonsonen framträder han nu också inte bara som en kontur utan i helfigur. Tystnaden är bruten. ■

LARS M. ANDERSSON

Universitetslektor,
Uppsala universitet